— Тетяно! Тетяно! Бійся бога, забери діти та йди де трохи з ними. Дитина не давала мені спати цілу ніч; тепер хотіла я продріматися, та діти так пустують, що не мож ока зажмурити.

У дверях появилася п'ятдесятилітня жінка невеличкого росту, у синій спідниці, білій сорочці, червоній хустці з довгими тороками і густими рядами ціток на шиї, від яких відбивало гарно її смагле лице з палаючими очима.

— Тихо, діти! Мама хотять спати,— сказала вона до дітей — до дівчинки та трьох хлопчиків, що найшли були собі дивну забавку і робили немало гуркоту й стуку.

Посередині кімнати лежали два крісла, одно на другім, прикриті стягненою зі стола скатертю. Ромко, найстарший з хлопчиків, приніс із кухні велику підкову, вліз під скатерть і ковтав нею щомога в поруччя крісла, а два менші, Костуньо і Славко, кричали на весь голос: "Шу! шу! шу!" Мала Ольга стукотіла дрібненько паличкою по ніжці крісла, гейби питель тріскотів у млині. Се дійсно мав бути млин,— отакий, як стояв недалеко за городом, куди діти ходили часто зі своєю нянькою Тетяною.

Тетяна служила вже десять літ і няньчила всі діти, за що вони любили її дуже і горнулися щиро до неї.

Батько дітей, парох села, провадив поза парохіяльними обов'язками ще велике сільське ґаздівство, воно забирало майже увесь час йому і його жінці, тож доглядом дітей займалася переважно сама Тетяна.

Вона мила їх, чесала, вбирала, учила отченашу і забавляла. Коли підросли трохи, родичі умовились із сільським1 учителем, щоби їх учив; тоді Тетяна приневолювала їх до науки, наганяла до книжки, хоч та наука не була цікава ні для дітей, ні для неї.

Найгірше було з малим Славком, що ледве відріс від землі. Учитель часто гнівався на нього, а Тетяну тяжко боліло серце за дитиною.

— Ану-ко бери книжку та вчися,— каже не раз до хлопчини. Славко борше слухав Тетяни, ніж учителя; возьме буквар та й зачинає читати. Тетяна слухає та лиш брови стягає. Щось таке не до ладу виходить, що й вона того не розуміє, не то щоб така мала дитина могла зрозуміти.

"От лиш мучать діти, як би то не мож без тої книжки жити на світі", — розбирала у своїй невченій голові.

— Ходіть, ходіть до городу! — сказала тепер до дітей.— У млин недобре гратися.

— Чому недобре, Тетяно? — питала Ольга.

— Не можу тут розповідати. Мама хотять спати; ходіть до городу, то розповім.

Взяла Славка за руку, а старші самі побігли за нею, бо любили дуже, як Тетяна розповідала їм що коли.

Город був великий; ділився на дві половини. З одного боку був густий сад, з другого — грядки з городовиною. Серед грядок вилися обсаджені агрестом і порічками кручені стежки. Стежки забігали аж у зелений вербовий лужок, а за ним плила ріка і шумів маленький млинок. Повище грядок розкидався цвітник, повний ярких цвітів, а на самій середині росли чотири акації, що майже ловились гіллям і творили великий природний холодник. До акацій тулилися дернові канапки і маленькі дерев'яні лавочки.

Тетяна сіла на дернянку і взяла Славка на коліна; старші діти хотіли також коло неї сідати на дернянки, але вона не позволила, бо мати

дітей заодно гнівалася за те і казала, що то шкодить дітям, як вона їх садить на вогкі дернянки.

"Що то може шкодити? — думала не раз Тетяна.— Але най і так буде; коли ні, то ні".

Хлопчики посідали на лавочки, а Ольга принесла з-під другої акації стільчик і сіла у ногах Тетяни.

— Ну, що я вам мала казати? — запитала Тетяна, коли вже посідали всі.

— Про млин! про млин! — нагадували діти.

— Ага, про млин! Так, так! У млин недобре бавитися, бо у млині все "той" — преч би ся казало! — мусить бути.

— А то що за оден? — запитав Славко.

Старші діти переглянулися між собою. Вони вже знали від Тетяни, хто то є "той"; та лиш не згадували, бо Тетяна все казала, що то недобре його згадувати.

Але Славко не міг здогадатися та все-таки допитувався, хто то є "той".

— Ну, той — нечистий, не при нас кажучи,— відповіла врешті Тетяна.

— А ви звідки знаєте, що він сидить у млині? — питав Ромко.

— Знаю, бо люде кажуть так.

— Та й і в нашому млині він є? — допитувався знов Славко. ,

— Якби не було, то млин не був би колись тут.станув молоти.

— Та що з того, що станув?

— Вже щось мало бути; млин дармо не стає та й у казках приказується, що млин стає тоді, як він загатить його.

— Розповідайте, розповідайте казку про млин! — підхопили діти разом.— Ви обіцяли нам, що будете щось ладного розповідати, то розкажіть казку про млин.

Тетяна поправила хустку на голові і повела оком по дітях, як би ще раз хотіла упевнитись, що вони всі при ній.

— В одному селі,— зачала по хвилі,— був чоловік та жінка. Мали вони одну дівчину. Але жінка вмерла, а чоловік оженився з другою, та й знов мали дівчину. Ростуть ті дівки. Лиш мачуха жалує свою, а чужою робить та й, як кажуть, усі діри затикає. Треба їй було раз збіжє молоти. Мачуха злагодила збіжє та й виправила пасербицю на ніч у млин. Був то такий млин, що в нім ніколи мельник не ночував. Прийде хто, він наладить та и піде, а ти сиди собі та пантруй свого млива.

Вона, бідна, боялася йти туди; стала коло плота та й плаче. Але йде стара баба та питаєся: "Чого ти плачеш, дівко?" А вона каже так і так: "Мама посилають мене на ніч до млина, а я так боюся, що аж трясуся".— "Не бійся! — каже баба.— Іди лиш та урви собі цвіту з часнику, тої, оману й одоляну; а як то будеш мати при собі, то в і н тобі нічого не зробить". .

Вона так зробила: нарвала цвіту з часнику, тої, оману і одоляну та й пішла з тим до млина. Прийшла до млина, мельник узяв, наладив та й пішов собі. Меле вона, меле; аж в одинадцятій годині приходить якийсь панич у чорнім убраню, в кашкеті та й кличе її в танець. "Добре! — каже. — Я пішла би з тобою танцювати, але не маю ладної спідниці". Він десь

звихторився та й за мінуту приніс спідницю. "Та як із тобою у танець піду, коли не маю ладного фартушка?" — каже вона. Він полетів, приніс фартушок. "Та як мені у танець йти, коли не маю ладної хустки?" Він полетів, приніс і хустку. "Добре! Піду з тобою в танець, як принесеш черевики",— каже вона знов до нього. Він полетів, приніс черевики та й бере її в танець. "Ні,— каже вона,— піду аж тогді, коли принесеш сім шнурків коралів; але будеш носити по одній коралі". Вона гадала, що задержить його тим, аж поки когут не запіє; але він як зачав літати, то за хвилю стало сім шнурків коралів. Тоді вже не знала, що робити, але нагадала за зілє, та як йому лиш показала, він скричав: "Ай, ай, ай!" — та й втік. Приходить вона рано з мливом додому, та така мбрана, як пава. Мачуха аж у долоні сплеснула. "А ти, дівко,— каже,— звідки те все взяла?" Вона розповіла по правді, як було: як вона молола, як він до неї прийшов та (і все, що вона хотіла, приніс. Мачуха гадає собі: "Чекай! Не дурна я, тепер я вже пішлю свою".

Якось прийшлося, наладила збіжє та й вирядила свою доньку до млина. В одинайцятій годині прилітає він та й кличе у танець. Вона втішилась та й відразу каже: "Добре! Піду з тобою танцювати, як принесеш мені спідницю, фартушок, хустку, черевики, коралі". Досить, що все сказала нараз.

Він полетів, приніс їй те все; вона вбралась, а він як не вхопить її, як не зачне танцювати, аж лоскіт пішов селом. Так довго танцював, аж на кусні порозривав дівку, а потому взяв та й лотоки нею загатив.

Приходять люде рано, а млин стоїть. Дивляться, а лотоки позатикані дівкою 1.

— А чому та старша не сказала їй взяти з собою зілє, що їй баба порадила була? — запитала Ольга.

— Того казка не каже,— відповіла Тетяна.

— Та й у нас є тоя,— завважив Костуньо.

На ті слова схопився Ром ко, побіг глибше в город і приніс дійсно велику китицю тої.

— Дай мені! Дай мені! — закричали другі діти.— Там є коники.

Діти стали розвивати не розцвілий ще цвіт тої і приглядались двом рівним прутикам із заокругленими головками.

— Се щось так як би два голубчики! — сказав Славко і притулив до губ синій цвіт.

— Тфе, не бери того до ротика, тим можеш отруїтися! — зганила Тетяна, взяла з рук Славка небезпечний цвіт і кинула на землю.

— Се як би голубчики або черевички! — сказав знов Костуньо, піднявши киненйй цвіт.

— Се справді люде називають декуди черевичками,— потакнула Тетяна.

— Може, і оман є в нашім городі? — запитала цікаво Ольга.— В нашім городі є так багато всякого зілля.

— Чому ні! Он там у куті з тим великим листєм, що так високо росте, що має великий жовтий ц&іт.

— Так то оман? — дивувались діти.— Тоді було того так багато, а тепер нема вже якось.

— Вже десь має втікати до другого городу.

— Як-то втікати?

— Оман і одолян мають уже так до себе, що як не за-любить собі в однім городі, то втікає до другого.

— А який то одолян? Ми не виділи його ще.

— А ось під плотом Гаврилового Івана був якось такий великий корч, як добрий сніпок, коли де не втік.

— Ану ходім, чи є; може, ще не втік.

Тетяні якось не спішно було вставати; але коли діти наперли на неї, вона встала і пішла з ними здовж городом.

Обійшли сад і зачали йти високою травою попід самий пліт сусіда Івана. Діти гейби плили у зелені і розкладали малими ручками траву, що сягала їм до пояса.

Іванова хата стояла прибрана, як на найбільше свято. Свіжопобілена і обкидана синім глеєм, здалека пишалася, а на обійстю було чисто і позамітано, як на току.

— Сьогодня весілє в Іванового Михайла,— сказала Тетяна.— Першій жінці ще ноги не застигли, а він бере вже ДРУГУ>— докинула знов по часі, хитаючи головою.

— Ага, правда! Він передучера приходив до нас із калачами, просити на весілє.

— Але чому не грає музика?

— Мусили піти по молоду.

Тетяна здогадувалася добре. За часок почулися здалека музика і співи.

Діти повилазили на пліт і повитягали головки. Здалека видно було громаду людей і запряжений віз. На возі стояла скриня, лежали подушки і весь посаг молодої; на тім усім сиділа сама молода, а при ній зеленіло смерекове деревце, прибране пір'ям, васильком та гвоздиками.

Над'їхали. З хати вийшов Іван, Іваниха та й кілька жінок, а узрівши віз, зачали плескати в долоні.

Музика грала, а парубки співали:

Отвори, неню, ліску, веземо ти невістку;

Отвори, мамко, ворота, веземо ти невістку без рота .

Діти повилазили ще вище на пліт та придивлялись, як; молода зсідає з воза, як іде до хати, як здіймають та заносять за нею подушки.

Одні гості позаходили до хати, другі позасідали за столи надворі.

Іван і Іваниха бігали від одного стола до другого. Іван , наливав горівки; Іваниха припрошувала до страви.

— Ото Іван і Іваниха тішаться!

— Ой, тішаться, тішать, доки не стануть сваритися, підхопила сумно Тетяна.

— А молода де? Чому її нема на дворі?

— Десь небога сидить у хаті.

— Чому ви кажете "небога", Тетяно? Чого жалуєте її?

— Чого жалую її? Кождий її жалує. Заїли одну таку молоденьку, а тепер беруть уже другу.

— Хто її заїв, Тетяно?

— А хто, як не Іваниха! Нема вже на світі нічого гіршого, як люта свекруха.

Славко не міг довго на плоті удержатись, посунувся і впав на землю.

Тетяна кинулась до нього і стала на всі боки оглядать, чи не.побився, але знаку ніде не було ніякого, та лиш страшно плакав із переляку.

— Тихо, тихо! підемо до Трьох лісків.

— До Трьох лісків! До Трьох лісків! — скричали діти разом, а Славко з утіхи аж забув плакати.

— А де одолян? — нагадав Ромко.

— Вже у Трьох лісках будемо одоляну шукати.

Діти скоренько позлізали з плота і хотіли таки зараз до Трьох лісків іти; але Тетяна задержала їх. В такім легкім убранні не можна було так далеко йти, бо звідтам могли аж вечором вернути, а вечором холод бере.

Пішли тому всі до хати, щоби взяти щось теплішого. Діти лишились у сінях, а Тетяна тихенько отворила двері і пішла до покою. По хвилі вийшла з ключами в руках, отворила стінну шафу, взяла кусень хліба,

такий самий булки, трохи масла, свіженький будзик та й вложила все те до кошика дітям на підвечірок. Потім віднесла ключі і винесла верхнє одіння для дітей.

— Я буду сама нести свій плащик,— сказала Ольга.

— А я свій! — кричав Костуньо.

Ромко взяв від Тетяни кошик із хлібом, і все вже було готове, коли спостерегли, що в кошику нема скляночки. Без скляночки не йшли діти ніколи до Трьох лісків, бо не мали би чим напитися води з лісної кернички. Ромко дав Костуневі кошик, аби той подержав, а сам побіг до кухні і виніс склянку. До Трьох лісків треба було йти добрий кусень селом, а що Тетяна знала майже кождого в селі, то, бувало, не перейде дороги, аби з ким не поговорити.

— А ви не на весілю? — казала вона тепер до одного чоловіка, що стояв спертий на воротах.

— Там для мене нема місця.

— Та ви свої?

— Були, та не є; замучили небіжечку сестру та тепер беруть уже другу.

— Се я якраз говорила до дітей. Іван та Іваниха будуть непрощені за вашу небіжечку сестру.

— Гадаєте, що синок, може, ліпший? Та він її так вбивав, що вона, небіжечка, не раз втікала до мене вночі та лишала за собою кроваву стежку.

— А бог би його побив! Се йому нагадаєся колись.

— Бувайте здорові!

Минули кілька хат. При дорозі стояла жінка і тримала на мотузку овечку.

— Пасете овечку? — питала Тетяна.

— Та пасу людям, не собі.

— Та се, бачу, ваша овечка?

— Та що з того, що моя, коли мушу її продати.

— Коли-бо тепер вівці не дуже платяться.

— Та де, жінко добра, платяться! Та що буду робити? Треба податок заплатити, а звідки його взяти?

— То вже беруть податок?

— Коли ж його не беруть, шкіри людської не здирають?

Коло хати, де жінка пасла овечку, скручувалось доріжкою вгору. Доріжка вела коло самого цвинтаря, що стояв на горбку, обкопаний високим валом, оброслим зеленою травою. Через зелені вишеньки та покривлені яблінки на гробах визирали низенькі дерев'яні хрестики різної величини і віку.

Коли доходили до цвинтаря, здалека чути було жалібний спів, а високі червоні хоругви хитались понад головами громади людей.

На самім переді йшов панотець у церковних ризах, а за ним везли на возі збиту з дощок трумну.

— Аво, тато! — сказав Славко, показуючи пальцем на панотця. Але ніхто на те не зважав. Діти сумно дивилися на трумну, покриту кусником домашнього полотна.

З одного боку йшов чоловік померщої, а за трумною поступали три дівчини з розплетеним волоссям та голосно голосили:

— Мамо, голубочко, порадочко наша! На кого ви нас лишаєте? Хто нас рано збудить? Хто скаже, що маємо робити? Хто порадить? Хто до їди закличе? Чи ви на нас загніва-лися, що забралися в остатню дорогу та ховаєтеся під землю, де сонечко не дійде, вітер не довіє, де ніякого не вчуєте голосу?

На людей находив тяжкий сум від того діточого плачу. Чоловіки йшли з понурими головами, а жінки обтирали сльози.

— Ото сирітки плачуть, ніби зазулі кують! — говорила тихо Тетяна.

Ольга притулилася до неї і захлипала, хлопчикам також збиралося на плач.

— Ходіть! Ходіть! — сказала по хвилі Тетяна, забираючи діти з собою, і повела стежкою вгору.

Вузькі суголовки тягнулись поперек широких нив. Вітер потягав легко, а збіжжя колисалось уже повним колоссям. Діти майже зовсім ховалися у високім збіжжі та рвали межею сині блавати, червоний мак і багровий кукіль. Наперед них ішла борзо дрібним, жвавим ходом молода молодиця.

— А ви куди справилися в неділю, у поле? — питала Тетяна.

— Хлопці роблять нам шкоду у полі, а мій чоловік каже: "Йди там та подивися; як уздрять, що хтось доглядає, то будуть уже хоч трохи страху мати".

— То ваш чоловік не йде сам у поле хлопців пуджати, але вас виправляє?

— Не міг сам іти, бо він при церкві у братстві, а всі старші брати десь порозходилися, бачу, на весілє пішли, а сегодня Петриху ховали, то вже він мусив послужити.

— Ох, Петриха пішла, як би її не було на світі; аби хоч старшу доньку була відвінувала!

— Старша як старша; старша дасть собі вже раду, але тих менших буде ще якась чесати, а з-за кождого волоска кровцю пускати.

Молодиці квапно було, бо й маленька дитина дома лишилась; тож вона скоро розійшлася з Тетяною.

— Що вона се казала, Тетяно? Про якесь чесане та про кров?-— питали діти.

— То є така сирітська пісня.

— А ви її знаєте, Тетяно? Ану-ко, заспівайте!

— Не можу співати: мене щось душить у горлі.

— Но, то лиш розповіжте!

Тетяна не відказувала звичайно дітям, то й тепер розповідала про сирітку З: як пішла по полі блукати та матінки шукати; як здибав її

господь бог і казав, щоби взяла три прути лозові і вдарила три рази по гробі матері. А коли вона взяла три прути лозові і ударила по гробі, аж чує, а мати до неї відзивається та й питає: "Хто то стукає по моїм гробі?" — "То я,— каже сирітка,— возьміть мене до себе!" Але мати стала казати, щоби вона назад ішла додому, аби їй мачуха голову змила та сорочку вшила.

Сирітка не хотіла додому вертати — боялася мачухи, що заки їй сорочку вшила, то кляла: "Аби-сь не зносила!" А коли її чесала, то за кождим волоском виступала кровця. Аж прилетіли три ангели і взяли сирітку живцем до неба. Мачуху вхопили три чорти до пекла та посадили на тисові столи, дали пити гарячої смоли, потому піднесли вгору високо і кинули у пекло глибоко.

— А чому ангели не прийшли та не сказали мачусі, щоби була для сирітки добра? — питала Ольга.

— Бо кождий чоловік повинен і без того добрим бути та другому не робити кривди.

— А Іван із Іванихою і ті люде, що в тої жінки, що ви з нею говорили, овечку беруть, чи також підуть до пекла?

— То не моя річ судити їх,— сказала Тетяна і звернула бесіду на що інше.

Доходили до Трьох лісків. Вони тягнулися вздовж горбка і були поділені на три часті; від того і Три ліски називалися.

Попід лісок простерлася широкотрависта сіножать, повна цвітів. Свіжість трави манила здалека, а медовий запах цвітів наповняв повітря. Високоногий бузько чалапав спокійно по багнистих плесах сіножаті, з повагою приставав і споглядав на компанію, що зближалася.

Вгорі кружив хижо-крилий половик, піднімався високо, бив крилами, закручував щораз менші круги і пропадав в облаках.

Діти кинулись одно перед другим рвати чудові цвіти: рожеві гвоздички, лілієві дзвіночки і золото-жовтий блискучий яскер.

Ромко рвав маленькі голубі цвіточки, що несміло визирали з трави і будто би тягнули у щораз більшу траву.

— Ромку, не йди там, бо там мокро! — казала Тетяна.

— А ви як знаєте, що там мокро?

— Бо де жаб'є очко росте, там мусить бути мокро.

— То се жаб'є очко? Та воно справді визирає з трави, як би жаба з води дивилася,— дивувалися діти.

Славкові знов сподобалось низьке, мов смеречка, зілля, але і се зганила йому Тетяна:

— Тфе, не рви! То падиволос; як будеш рвати, то буде тобі волосе випадати.

— А се що .за цвіти? — запитав Костуньо, подаючи їй в'язанку синьо-жовтих цвітів.

— О, се дуже ладні цвіти; се брат і сестра, вони любилися так дуже, що бог перемінив їх у одну цвітку.

— А се що таке? Ніби вовк, ніби яка звірина! Тетяно, дивіться! — кричав Костуньо, зриваючи одну цвітку з довгої китиці, обсипаної

густим цвітом, що справді вигляділа, як би пащека якої змії, ніби голова якого розжертого звіра.

— Се ленок. Сим дівки миються, аби ладні були; але котра тим обмиється, то сім літ не буде мати щастя.

— І се ленок, Тетяно? — питала знов Ольга, подаючи Тетяні подібну до ленку, лиш не жовту, але багрову пахучу цвітку.

— Ні, се називають сльози зазулі.

— А де ж ті сльози?

— А от ті чорні капанки по листках!

Діти стали приглядатися цвітці, що дійсно була покапана чорними капками, ніби дрібненькими сльозами.

— Ку-ку! ку-ку! — відозвалось якраз за ними, гейби навмисне кукання зазулі.

— Зазуля, —зазуля кує! — скричали діти.

— Так пізно, а вона ще кує! — здивувалася Тетяна.

— Або чому не мала би кувати? Та тепер уже літо!

— Вона кує лиш до Івана 4, а потому вже хіба лиш часом десь у темних лісах обізвеся.

— А чому ж вона не кує вже тоді?

— Так уже дав їй бог.

А вам хто казав, що вона не кує?

— Люде; та й у одній пісні співаєся:

Ой кувала зазуленька своїм голосочком, Аж поки ся не вдавила житнім колосочком 5.

Ольга мало що чула з допитів братчиків; вона спустила головку і пильно призиралася багровій цвітці.

"Чому се сльози зазулі? Чому вона плакала? Чому сльози падали на сю цвітку?" — крутилось їй по головці.

— Тетяно, скажіть, чому се сльози зазулі називаєся? — питала, перебиваючи пісню.

— То так мати плакала за донькою.

— А мгоже, за матір'ю? Ви казали на Петришиних доньок, що так плачуть, гейби зазулі кували.

— Про зазулі розповідають усяко. Одні розповідають, що мати віддавала доньку та й наказувала, щоби сім літ не вертала до неї. Другі кажуть, що якась дівчина сиділа при вікні та й кувала; мати казала, щоби не кувала, а вона не слухала та й все своє "ку-ку" та й "ку-ку". Мати розсердилася та й закляла: "Аби-сь кувала до кінця віку!" Дівчина лиш крильми збила у вікно та й вилетіла сивою зазулею.

— А пісня є така, Тетяно?

— Такої пісні я не знаю.

— Але за доньку, що мама не казала вертати, є пісня; правда, Тетяно? Ви знаєте ту пісню: "Мене мати віддавала та й наказувала",— правда, що так? Ану, співаймо всі разом.

— Най буде: співаймо!

Мене мати віддавала та й наказувала: "Щоби-сь, доню, хоч сім років в мене не бувала!" Коли ж бо я, молоденька, і рік не втерпіла І сивою зазулькою у рік прилетіла. Прилетіла на подвїр'е та й взяла кувати, Аж ся взяли калинові луги розвивати.

Вийшла мати із хаточки, зачала плакати: "Як ти сива зазулечка, лети в ліс кувати; Як ти моя дитиночка, прошу тя до хати!" 6

Пастухи, що недалеко пасли, полишали худібку і стали підходити до веселих співаків. Старші діти раді були тому і хотіли ще інших пісень співати; але малий Славко забаг їсти.

Посідали під горбок. Тетяна витягнула з кошика їду, взяла собі кусник будзу, решту пороздавала пастухам.

— Іди-но та принеси води напитися! — сказала потім до одного з пастухів і подала йому склянку. ,

Хлопець побіг охочо до керниці, що гейби зеркало блищала серед зеленої трави і ллялася тонкою струєю по дрібних камінчиках. Діти побігли за хлопчиком а, напившись по черзі води, почали знов просити Тетяну щоби співала з ними.

— А якої хочете?

— Про орла! — сказав Ромко.

— Ні, ні, не про орла, про паву! — напирала Ольга.

— Або про Саву! — піддав Костуньо.

— Про Саву, про Саву!

Всі знали пісню про Саву. І знов залунало полем, ще голосніше, ніж перше, бо й пастухи знали пісню про Саву, співали:

Сидить Сава конець стола, дрібне листе пише,

А Савиха молоденька дитину колише.

Сидить Сава конець стола, листе розгортає,

А Савиха молоденька дитині співає.

Сидить Сава конець стола в пана на обіді.

Ні він чував, ні він гадав в своїй тяжкій біді.

"Піди, слуго вірнесенький, уточи ми пива,

Най ся нап'ю за здоров'є та до свого сина.

Іди, слуго вірнесенький, уточи горівки,

Най ся нап'ю за здоров'є до своєї жінки".

Його слуга вірнесенький у темній пивниці,

Вісім тисяч козаченьків у його світлиці.

"Та день добрий, пане Саво! Як же ти ся маєш?

Іздалека гості маєш, чим же їх вітаєш?"

"Вітав би-м вас медом-вином!" — "Не будемо пити;

Ми ся хочем, пане Саво, із тобою бити!"

Ісхопився та й пан Сава до ясного меча, і?

Злетіла му головонька та з правого плеча.

"А де ж тепер, пане Саво, тебе ісховати?"

Лишилася на бідоньку Савонькова мати.

"А де ж твої, пане Саво, та коні вороні?"

"Під містечком Берестечком ходят у бороні"

"А де ж твої, пане Саво, та ковані вози?"

"Під містечком Берестечком заточені в лози"

"А де ж твої, пане Саво, сукні та атласи?"

"Ой забрали слуги мої жінкам на запаси"7.

— Що то за одні ті козаки, Тетяно? — запитав малий Славко, коли вже скінчили пісню.

— То такі страшні люде! — втрутився непрошений один із пастухів.

— Козаки — страшні люде! — засміялася Тетяна.— Що ти говориш, дурний? Козаки страшні люде? Козаки — то жваві хлопці-молодці. Ти чув хіба щось коли про татарів?

— Татаре, татаре! — майже скричали діти разом.— То татаре страшні люде, Тетяно! Говоріть що про татарів; ви так багато знаєте говорити про татарів.

— Татаре — то дійсно страшні люде,— почала Тетяна.— Бувало, татарів люде боялись як огню. Коли нападали на села, то люде ховалися по лісах, по зворах та на деревах робили собі постіль. Ніхто не знав, що його чекає завтра, чи не нападуть татаре та не сплюндрують села. Бувало, люде сокотяться і пильнують, як можуть; висилають сторожу з деревляними клепалами; то скоро лиш клепала заклепають, люде забирають, що можуть, ховають або лише з житем утікають у ліси. А давно не було у нашім селі так, як тепер; давно тут, де сей лісок, були великі темні ліси, а там, де ті млаки, були такі високі трощі, що люде могли у них ховатися. З одної хати всі у трощу поховалися, лиш дитина у колисці лишилася. Татарин увійшов до хати, забирає, що може; аж дивиться, а дитина лежить у колисці та й сміється. Він нагнався зо списою, але не мав серця убити дитину зверха, підложив спису під колиску і убив її зісподу. Татаре забирали не лиш людський добиток, але і самих людей, найбільше дівчат та молодиць. Розказують, що раз усі люде, як було село, поховалися у ліс,— говорила дальше Тетяна.— Татаре йдуть у село — пустіське. Вони взялись на способи, позапрягали коні до возів, під'їхали під ліс та й стали кричати: "Іванку, Максиме! — чи як там.— Виходи, вже минула лиха рука". Одна жінка вибігла з лісу, бо гадала, що татаре вже пішли, а вони її зловили і взяли з собою. Прийшлося у рік, а може, й не в рік, чоловік тої жінки косить сіно. Дивиться, а татарин іде і везе його жінку. Він собі гадає: "Татарин один, а нас двоє". Кинувся на нього та й каже жінці, аби йому помагала. А вона каже: "Поможи, боже, хто кого переможе". Але був з ним також пес; той кинувся на татарина, та й вони два замогли його. Чоловік взяв із собою жінку, але вже не мав серця до неї.

— А ви пам'ятаєте, Тетяно, татарів?

— Ні, не пам'ятаю. Панщину трохи ще пам'ятаю, хоч мала ще тоді була; але про татарів лиш чула, що люде розповідають.

— А яка то панщина, що ви її пам'ятаєте?

— Панщина то таке, що люде робили панам задармо, а пани ще над ними збиткувалися, замикали у темні льохи та й били, що аж кров лилась.

— А чому люди йшли їм робити?

— Бо мусили; бо таке право було, що всі люде мали робити на пана, що був в їх селі.

— А звідки взявся один пан на стілько людей в селі? — втрутився знов до розмови один з пастухів.

Тетяна усміхнулася:

— І на се е приповідка; чи правда, не знаю.

— Ану-ко, яка? Кажіть, кажіть!

— Старі люде розповідають, що панам не дав бог прізвища. Вони зійшлися раз на великий банкет та й все один до другого: "Пане добродзею" та "пане добродзєю". Підслухувався до них чорт та й питає: "Що ви все до себе говорите лиш "панє добродзєю" та "панє добродзєю"? Як не маєте прізвища, то я вам дам!" — "Добре!" — кажуть пани. Тоді він узяв велику плахту, розпростер її та й зібрав панів укупу. Потому як не візьме, як не свисне ними вгору,— аж порозліталися на всі сторони, по всему світу розсипалися; а котрий на що впав, то від того

дістав прізвище; впав на потік — назвався Потоцький; на березу — Березовський; на комору — Коморовський; на вербу — Вербицький; як уже якому припало.

— А наш мав на корито упасти, бо зветься Коритов-ський,— завважив один із пастухів, а всі діти засміялися сердечно.

— Та тому-то все люде і люде, а лиш один пан у селі! — чудувалися інші пастухи.

— Чи Коритовському робили люде також панщину?

— Сему молодому вже не робили, але старому робили, чому ні!

— Ви казали раз, що ви росли у дворі, то маєте старого пана пам'ятати.

— Трошки пам'ятаю, хоч я була ще маленька. Раз, знаю, люде молотили у стодолі, а страву, що взяли з собою з дому, принесли до пекарні, аби не замерзла, бо була страшна лють тоді. Дівок у пекарні зібрала охота подивитися до горшків. Пам'ятаю, як сегодня, що в однім горшку був борщ із грубими буряками, у другім якась капуста була і трохи бульб, кусень чорного хліба та й студена кулеша. Дівки взяли потрохи кушати тої страви, але не могли їсти, бо була зовсім не солена. Як робітники увійшли на обід, дівки стали питати їх, як вони можуть їсти таку несолену страву. "Яку маємо, таку їмо",— кажуть вони. Але страва їм не лізла в горло, то вони давай приставати до моєї мами, що була при челядній кухні, аби їм дала трохи солі. Але мама не хотіли. "Не дам,— каже,— аби не знати що. Аби мене за вас різками били?" — "А може би, сю малу до пана післати?" — каже один, показуючи на мене. "Ану, йди та скажи панові, щоби нам дав солі до страви",— зачали вони мене підмовляти. "Йди та йди, він тобі нічого не скаже",—додавали дівки. Що дитина знає! Кажуть іти, а я йду. Входжу до покою; пан сидить при столику та й курить люльку. Я стала коло дверей та й кажу: "Робітники

просять, щоби пан дали трохи солі до страви". Пан як не скричить, як не тупне ногою: "Хто тебе післав тут! Хто підмовляє? Дам я їм солі! Як хочуть солі, хай собі принесуть із дому";

— А ваш тато також у дворі був чи лиш мама?

— Ні, тата там не було, лиш мама та нас дві, я та й старша сестра.

— А тато де був?

— Ніхто не знає, де подівся. Пан маму взяв до двора, а його нагнав за те, що не хотів робити панщини; та й він десь пішов світами.

Тетяна задумалася, уперла очі у корч скоруха, а діти надармо чекали, щоби вона їм іще оповіла що більше.

— А мамі добре було у дворі? — розпитували дальше. Тетяна засміялася гірко.

— Чи добре? Колись мало бути добре; але потому дуже зле було, і моїй мамі очі не висихали з сліз.

— А вона ще й тепер там є? — запитав Славко.

— Де, де, де! Коли-то вже моєї мами на світі нема! Вже давно тіло з костей опало.

— А ви чому не лишилися у дворі?

— Лишилася була, та недовго; як мама умерла, а сестра віддалась, я була ще якийсь час у дворі, потому мене нагнали.

— А за що вас нагнали?

Лице Тетяни скорчив якийсь глибокий прикрий біль, але вона нічого не відповіла.

— Може, ви не хотіли панщини робити так, як ваш тато?

— Кажу, що тоді вже не було панщини.

— Але ви її запам'ятали?

— Лиш стілько, що вам казала. Та й те ще пам'ятаю, що все чула, як говорили, що люде не мають уже панові робити, що давно задармо робили, а він і їсти не давав, а тепер мусить за роботу платити і їсти давати, як згодиться на харч.

— Може, вам не хотів пан платити? — запитав знов Ромко з упертою цікавістю дитини.

— Ей, що вам про те розповідати! — відповіла неохотно Тетяна.— Вже пізно; ходіть додому, бо пізніше буде холодно.

Діти повставали. Тетяня зачала їх вбирати у тепле одіння.

Пастухи схопились і собі, щоби гнати худібку до села.

Діти по такій довгій прогулці смачно заснули, та лиш у сні роїлись їм по головках ліси, цвіти, сіножаті, сиві зазулі, чорти, козаки, татари та людська недоля.